

СИМЕОН ХАДЖИКОВСКИ

Романът - що е то?

Опак върху историята и поетиката на романа

Симеон Хаджикосев

РОМАНЪТ – ЩО Е ТО?

© Симеон Хаджикосев, автор, 2011

© Стефан Тотев, художествено оформление, 2011

© Всички права запазени за ИК „Персей”, 2011

ISBN 978-954-8308-66-3

Това е откъс от книгата.

**Цялата книга може да намерите в
Библио.бг**

www.biblio.bg

СИМЕОН
ХАДЖИКОСЕВ

Романът - що е то?

Опит върху историята и поетиката на романа

Издателска къща "ПЕРСЕЙ"

I.

*Възникване, еволюция и
жанрови разновидности
на романа*

Романът е един от най-загадъчните феномени в литературата. Само на ръка разстояние от масовия читател, четен, обичан и предпочитан от милиони хора по земята, той се укрива ревниво от погледа на изследователите като древно божество, което се пази от профанация. Какво представлява романът – литературен род или обикновен литературен жанр? Учените продължават да спорят и до днес: някои го определят като *жанр*, други го възприемат като *супержанр*, а това дава основание на неколцина да го сочат като четвърти *литературен род*, нарушаващ монолитността на триадата епос-лирика-драма. Каква е възрастта на този достолепен спътник на човечеството – четири хиляди или две хиляди години, или може би само триста? Литературоведите не са постигнали единство и по този въпрос. Утешителното е, че този поданик на словесността е от мъжки род, та въпросът за рождена-та му дата не е свързан с извънлитературни усложнения.

Като сложност на проблематиката историята и теорията на романа са съпоставими единствено с въпроса за реализма в литературата и изкуството. Но откакто човечеството навлезе във фазата на постмодернизма и информационното общество, споровете за реализма заглъхнаха, от теоретичен проблем той се превърна в проблем на историческата поетика. Проблематиката на романа е от различен характер, тя не е нито остаряла, нито е излишна, какъвто е до голяма степен случаят с реализма. Романът, все едно как ще го определяме – като литературен род, жанр или нещо друго, заема лидиращо положение в литературата и в началото на третото хилядолетие.

Сравнително най-малко дискутираният и най-безболезненият проблем в романовата жанрология е този

за разновидностите на романа (жанрови подвидове). Това е проблем както на историческата поетика, така и на теорията на литературата. Бихме могли да изброим и опишем задоволително няколко десетки жанрови разновидности на романа, изкристализирали в хода на културното развитие. Но всеки специалист по наратологията неизменно се стъписва и затруднява, когато му се наложи да даде определение на понятието роман, защото от многобройните дефиниции трудно може да бъде изведено едно общо и непротиворечиво. В този смисъл проблематиката на романа е сходна с оня математически проблем, поставен от древногръцкия учен Евклид преди повече от 2300 години – изчислението на квадратурата на кръга. Две хиляди години математиците се опитвали да намерят решението на този проблем, докато през деветнадесети век друг велик мислител доказал, че задачата е нерешима.

Дефиницията на романа е подобна на квадратурата на кръга – тя винаги убягва на точното решение, колкото и старателно да се стремим към него. За щастие самият роман не страда от тази невъзможност да бъде точно определен като явление на ясно обозначена наука. Но в тази негова неподатливост на определение се таи някаква особена и неустоима привлекателност, каквато крие и самият обект – романът, положен върху нощното шкафче или подканящ ни от библиотечната лавица. Ако се задоволим да приемем някакво ненаучно определение, тъй като всяко литературоведско би било неточно и непълно, можем да пофантазираме, че романът е като магическият фенер на Диоген, който човекът (човечеството) носи в ръка цели хилядолетия, за да осветява не само пътя, а и себе си, за да се разбира по-добре, а и за да се развлича по-добре в свободните от работа минути и часове.

Романът е *vademecum*-ът на съвременния човек. В някои справочници този латински израз, получил се от сливането на глагол, местоимение и предлог и означаващ буквално „Върви с мене!“ се обозначава като джобен справочник, указател, пътеводител. В по-широкия смисъл на

думата вадемекум е книгата, без която не можем. Първият, който назовал така своята собствена книга, отпечатана през далечната 1627 г., е никому неизвестният днес новолатински поет Лотих. Едва ли е случайност, че днес, в епохата на постмодернизма, чийто символ е глобалната мрежа *интернет*, опасала цялата планета, единствените социологически проучвания с масов характер в областта на литературата, тръгнали от англосаксонските страни, са концентрирани около въпроса „Кой е вашият любим роман?” Преди няколко години узнахме, че англичетящите са определили с гласовете си първото място за „библията” на модернизма „Одисей” на Джеймс Джойс. Преди няколко години по националната телевизия вървеше недобре организираната анкета „Голямото четене”, в която българските читатели трябваше да определят стотите предпочитани от тях романо­ви заглавия от български и от чужди автори. Колкото и да съм скептичен спрямо запитвания от типа на „Кой е най-великият българин?” или „Кой е най-забележителният роман?”, знаменателното в случая е в като че ли неоспоримата, а поради това и необсъждана презумпция, че романът днес е жанр номер едно в литературата. Не е моя работа да обсъждам тук резултатите от „Голямото четене”, дали и доколко резултатите от анкетата са били манипулирани в угода на общественото мнение. На мене лично ми допадна твърдението, че начело в класацията е излязъл емблематичният за нас българите роман на Вазов „Под игото”. Не по-малко важен е обаче и фактът, че почти седемдесет хиляди участници в анкетата са посочили стотици заглавия, представящи голям брой жанрови разновидности на романа, както и предпочитани творби, които по традиция се вписват в детско-юношеската литература. Това усложнява допълнително жанровата пъстрота на явлението *роман*, доколкото романът за деца и юноши не е жанров подвид, а се отнася по-скоро към някакво родово членение в литературата.

Едно от най-проникновените наблюдения на може би най-значителния изследовател на романа през двадесети

век Михаил Бахтин е свързано с констатацията, че в качеството си на неканоничен жанр романът непрекъснато оказва влияние върху останалите жанрове, т. е. той *романизира* литературата. Изглежда това е наистина така, защото, ако се вгледаме в два от най-популярните жанрове на съвременната литература – художествената *биография* и литературните *мемоари*, не ще бъде трудно да открием колко силно са притеглени те към стилистиката и похватите на романовото изкуство. Причините за това „романизиране“ на биографичната и мемоарната проза са заложенни в сложния механизъм на културната триада автор-издател-читател. Днес (а вероятно така е било винаги) съвсем нищожна част от значителните личности, чийто живот заслужава интереса на голям брой читатели, притежава литературно дарование, което би им позволило да превърнат текстовете си в литература. Същото се отнася и до биографиите на големите личности – учени, откриватели, индустриалци, творци, спортисти, вградили имената си в културната памет на човечеството. Чрез посредничеството на професионални литератори – писатели или журналисти, техните текстове (или текстовете за тях) придобиват онази форма, задоволяваща интересите на потребителя, наречен читател. Литературата на съвременността познава стотици, а може би и хиляди подобни романизирани четива, немалка част от които се радват на траен читателски интерес благодарение на достойнствата на портретувания субект и не на последно място заради уменията на същинския автор, обработчик на текста или автор на романизованата биография. Така, като се започне от съхранените папирусови свитъци за легендарната участ на древноегипетския сановник Синухе от времето на фараона Аменхтеп I (XX в. пр. Хр.), та чак до мемоарите на Михаил Горбачов, Бил Клинтън и Тони Блеър, романът сключва една гигантска, почти космическа за нашите земни мащаби парабола от четири хиляди години.

Вероятно няма да бъде невярно твърдението, че най-древният романов поджанр е белетризираната биогра-

фия. И ако все пак папирусовите фрагменти за Синухе ни отвеждат към традиция, която трудно бихме определили като европейска (ще напомня все пак, че биографията на египетския сановник придоби световна известност благодарение на романа на финландския писател Мика Валтари „Синухе Египтянина” (1946), преведен и на български, първият същински европейски роман, както мисли М. Бахтин, е „Киропедия” на Ксенофонт, създаден вероятно между 380-370 г. пр. Хр. в Скилунт, Пелопонес, където атинският държавник и писател живял в изгнание. А и най-популярният роман от елинистическата епоха, съхранен в най-много древни преписи, е „Александрията” („Роман за Александър”) на Псевдо-Калистен, написан вероятно по времето на император Константин Велики, също е подобен на романизирана биография според днешните стандарти.

Тази гледна точка рискува да разколебае утвърдената в европейското литературознание представа за сукцесията на литературните родове, т. е. за последователността при възникването на литературните родове в най-древната европейска литература, каквато безспорно е елинската (VIII-VI в. пр. Хр.). Последователността *епос-лирика-драма* е известна на всеки ученик още от гимназиалните години, но новата представа за древността на романа разколебава тази схема.

Съгласно друга не съвсем прецизирана представа през древността прозаичните повествователни жанрове са били по-характерни за източната (азиатската) културна традиция, докато в европейската повествователна традиция от античността и Средновековието преобладаващи са стихотворните жанрове. Изследователите на Бокачо, утвърдил прозаичния кратък разказ (новелата) в новоевропейската литература с емблематичната си книга „Декамерон” (1353), с основание подчертават колко много дължи великият флорентинец на източната повествователна традиция и особено на арабските „Приказки от хиляда и една нощ”. Всъщност темата за източните влияния върху Бока-

човия „Декамерон“ е същински литературоведски трилър поради наличието на огромен брой недоказани предположения. Най-напред самите приказки на Шехерезада („Алф Лайла ва Лайла“) не са оригинален продукт на арабската култура, а са се появили през X в. като авторизиран превод на персийския сборник от VIII в. „Хазър Афсъна“, чието заглавие според специалистите означава „Хиляда разказа“. Така или иначе, предполага се, че по времето на Бокачо в Италия са били преведени части от сборника „Хиляда и една нощ“, които гениалният флорентинец е чел. Предполага се, но и до днес не е доказано, че рамката на „Декамерон“ вероятно е подсказана от анонимния италиански сборник „Сто древни новели“ (по-известен след XVI в. като „Новелино“), появил се във Флоренция след 1290 г. Но самото „Новелино“ има две версии – една по-кратка (сто новели) и една разширена (156 новели), отпечатани съответно през 1525 г. и 1572 г. Не знаем коя от двете версии е познавал Бокачо, както е неизвестно дали анонимният автор на „Новелино“ (а може би автор?) е имал под ръка хипотетичните преводи из „Хиляда и една нощ“. Изобщо уравнението е с много неизвестни, макар че във великолепната си студия „Граматика на разказа“ проф. Цветан Тодоров блестящо е извел общия знаменател между арабските приказки и Бокачовите новели – и в двата случая разказването е равнозначно на живот.

Още през епохата на *сукцесията* (VIII–VI в. пр. Хр.), която според моето убеждение от гледище на поетиката се характеризира с непрекъснато усложняващ се *вторичен синкретизъм* (а под това разбирам усложняващата се неразчленимост в културната триада слово-мелодия-орхестика/танц, за която споменава още Платон в „Държавата“), започва да се очертава нов тип идейно-съдържателен синкретизъм в областта на прозата, който става неоспорим факт през атическия период и времето на ранния елинизъм (IV–III в. пр. Хр.). Този нов синкретизъм илюстрира неразчленимостта в друга, не по-малко важна словесна триада: *историческа-реторическа-новествователна*

проза. Бащата на историята Херодот (V в. пр. Хр.) е дал и наименованието на тази нова през онази епоха наука, когато е писал между 444-425 г. пр. Хр. в Турии (Южна Италия) своята „История”. Така е озаглавен и на български двутомникът, съдържащ неговите „истории”, макар че официалното заглавие, дадено им от александрийските филолози, е „Историческо изложение” (*Historias apodexis*). Съществителното *история*, наложено от Херодот, произлиза от глагола *historeo*, който има две семантични ядра: а) изследвам, разужнавам, разпитвам; б) съобщавам, разказвам, повестувам. Споменатият синкретизъм е очевиден и на етимологическо равнище, след като по времето на Херодот историята е била възприемана и като изследване, и като разказ за действително станали събития. Всеки, който е чел „историите” на древния елин, знае много добре, че когато той възпроизвежда легендарни сюжети, стилът му не се отличава практически от този на по-сетнешната повествователна проза. Преди да уточни окончателно предмета на своята наука, историята е била прозаически разказ, повествователна проза. Този особен синкретизъм поставя в една плоскост „Историята” на Херодот, „Киропедия” на Ксенофонт и „Свещен надпис” на Евхемер, творби, създадени през V-III в. пр. Хр.

Своеобразен задочен спор относно началото на европейския роман се заформя около средата на двадесети век между Михаил Бахтин и Ада Тахо-Годи, втората съпруга на Алексей Лосев, която се изявяваше сред най-модерно мислещите класически филолози на отминалото столетие. Без да назовава „Киропедия” на Ксенофонт първи европейски роман, Бахтин го определя като „роман в същностния смисъл на думата”. От своя страна проф. А. Тахо-Годи категоризира съчинението на Ксенофонт „Анабазис” като „първият авантюрно-исторически роман”. Не се наемам да съдя кой от двамата е по-прав, но знаменителното е, че те се позовават на един и същ автор. Може само да добавим, че Ксенофонт е един от най-популярни-

те писатели от древността и поради това – един от най-добре съхранените за поколенията. Опирайки се на твърденията на М. Бахтин и А. Тахо-Годи, не се колебая да твърдя, че началото на европейския роман се отнася към първата половина на IV в. пр. Хр. и е свързано с някои от съчиненията на Ксенофонт.

Всъщност Бахтин свързва началото на европейския роман с друг тип творби от античната литература. Като обръща внимание на повишената „идеологическа и езикова инициативност” в някои творби, той заявява в забележителната си студия „Епосът и романът” (1941): „Още в античния стадий от възникването на романа се появяват забележителни образи на герои идеолози: такъв е образът на Сократ, такъв е смеещият се Епикур в т. нар. „Хипократовски роман”, такъв е дълбоко романовият образ на Диоген в обемистата диалогическа литература на киниците и в мениповата сатира (тук той се сближава с образа от народната маска), такъв е най-сетне образът на Менип у Лукиан. По правило героят в романа е в една или друга степен идеолог.”*

Примерите, на които се позовава Бахтин, ние сме свикнали да назоваваме с въведения от самия него термин – народно-смехова литература. В цитираната студия обаче тя е обозначена със старогръцкото понятие спудогелойон (spudaiogeloion), което древните възприемали като *жанр*, а М. Бахтин пояснява като „област на сериозно-смеховото”. Кръгът от творби, включвани в това понятие през античността, няма съответствие в съвременната жанрологическа система. Под „спудогелойон” Бахтин разбира основно сократическите диалози и менипеите (мениповите сатири). Тези жанрове, които той обозначава достатъчно пълно, според него „са истинските предшественици на романа”. Така подхождаме плътно към Бахтиновата концепция за романа, която е крайгълен камък на неговата

* М. Бахтин – „Вопросы литературы и эстетики”, М., 1975, с. 480-481. Тази и всички бележки по-нататък са на автора.

забележителна историческа поетика.

Българското литературознание няма съществени приноси към теорията на романа. Единствената студия, заслужаваща упоменаване, е „Един опит върху поетиката и социологията на романа” от проф. Богдан Богданов, която е въведение в неговата книга „Романът – античен и съвременен” (НИ, 1986). Тази кратка студия свидетелства за добрата осведоменост на Б. Богданов по въпроса. Но историческите концепции за романа са предадени прекалено конспективно, а в съществената част от изложението авторът се опира на М. Бахтин. Не бих могъл да го упрекна за това, тъй като и по мое мнение руският литературовед е най-проникновеният изследовател на романа през изминалото столетие. Богданов се опира не само на студията „Епосът и романът”, но и на други Бахтинови изследвания като „Словото в романа”, „Из предисторията на романовото слово”, „Форми на времето и хронотопа в романа”. Проф. Б. Богданов е най-аналитичният читател на Михаил Бахтин у нас. Опирайки се на забележителната романова теория на руския литературовед, той си е дал труда и да конспектира най-същественото от нея, като по този начин е облекчил и моята работа. Ще си позволя да цитирам Богдановото резюме на най-съществените моменти от Бахтиновата теория: „Докато другите жанрове са завършени и притежават свой канон, романът е все още незавършен и оформящ се, в известен смисъл антижанр, той е водещ герой в драмата на литературното развитие в новото време. Романът пародира другите жанрове, разобличава условността на формата и езика им, същевременно ги поглъща, за да гради чрез тях своето разноречиво, принципно диалогично и двусмислено слово, което е израз на релативизация на езиковото и на социалното съзнание в средата, нуждаеща се от роман. Разцветът му е винаги свързан с разлагане на устойчивите словесно-идеологически форми. Поглъщащ другите литературни форми, на свой ред романът им влияе – особено в новото време другите жанрове се оцветяват романно, биват белязани

от диалогичност и вътрешно разноречие. Но най-важният пункт в романната теория на Бахтин е твърдението, че романът е жанр за контакт с незавършеното настояще, за премахване на характерната за другите жанрове дистанция. Принципно вътрешно незавършен, романът е зона на максимално близък контакт с предмета на изображението, с настоящето в неговата незавършеност, а следователно и с бъдещето – романът желае да влияе на реалното бъдеще. Поради всичко това читателят може да влезе в него сам и лично, нещо, което е невъзможно при другите дистанцирани жанрове.”*

В това стегнато и, общо взето, сполучливо резюме на идеите на М. Бахтин за романа бих избегнал само твърдението, че романът е „в известен смисъл антижанр”. Това определение е литературоведски непрецизирано, самият Бахтин предпочита назоваването *неканоничен жанр*. Изтъквайки трудностите да бъде дефиниран романът като жанр, руският учен до известна степен използва апофатическия доказателствен способ на средновековните теолози, т. е. определя явлението, отхвърляйки онова, което то не е. Затова вместо определение (дефиниция) той предлага работна хипотеза за феномена роман. У Бахтин тази хипотеза гласи: „Романът е единственият оформящ се (становящия) и още незавършен жанр.” И още: „Той е единственият оформящ се жанр сред отдавна завършените и вече частично мъртви жанрове.”**

Проф. Б. Боданов превежда руското причастие „становящия” с „все още ставащ жанр”, но аз предпочитам „оформящ се”, макар че най-точно бихме предали смисъла му с латинския израз *in statu nascendi*, който означава буквално „в състояние на зараждане”. Според М. Бахтин романът е вечно незавършен жанр поради обстоятелството, че той се е появил „в зоната на контакта с настоящето

* Богдан Богданов – „Романът – античен и съвременен”, НИ, 1986, с. 14-15

** Op. cit. с. 448

**Библио.бг - платформа за електронни
книги и списания**

Чети каквото обичаш!

www.biblio.bg

